SAYLOV TIZIMI VA SAYLOV HUQUQI TUSHUNCHASI

Odiljonov Husanboy
Namangan davlat universiteti yuridik fakulteti, 1-bosqich talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20319826

Annotatsiya: Mazkur maqolada saylov tizimi va saylov huquqi tushunchalarining nazariy asoslari hamda ularning demokratik jamiyatdagi o‘rni tahlil qilinadi. Saylov tizimining asosiy turlari — majoritar, proporsional va aralash tizimlarning xususiyatlari yoritilib, ularning afzallik va kamchiliklari ilmiy jihatdan izohlanadi. Shuningdek, saylov huquqining asosiy prinsiplari va fuqarolarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki masalalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada saylov tizimining jamiyat rivojiga ta’siri va mavjud muammolari yuzasidan xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Saylov tizimi, saylov huquqi, demokratiya, majoritar tizim, proporsional tizim, aralash tizim, saylov prinsiplari, siyosiy ishtirok.

Zamonaviy demokratik davlatlarda saylov tizimi va saylov huquqi siyosiy tizimning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanidi. Saylovlar orqali fuqarolar davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi, bu esa xalq hokimiyatchiligining oliy amaliy ifodasini namoyon etadi [1]. Shu ma’noda, saylov tizimi nafaqat tashkiliy-huquqiy mexanizm, balki jamiyatdagi siyosiy barqarorlik, plyuralizm va qonuniy legitimlikni ta’minlovchi fundamental ijtimoiy-huquqiy institutdir.

Bugungi shiddatli globallashuv va demokratik yangilanishlar sharoitida saylov tizimlarini takomillashtirish, fuqarolarning siyosiy faolligini oshirish va saylov jarayonlarining ochiqligini ta’minlash eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu bois, saylov tizimi va saylov huquqining nazariy hamda amaliy jihatlarini, ularning xalqaro standartlar bilan uyg‘unligini o‘rganish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Saylov tizimi davlat hokimiyati organlarini shakllantirishga xizmat qiluvchi huquqiy, tashkiliy va siyosiy mexanizmlar majmui sifatida talqin etiladi. U saylov jarayonining barcha bosqichlarini — nomzod ko‘rsatish va ro‘yxatga olishdan tortib, ovoz berish hamda yakuniy natijalarni rasman e’lon qilishgacha bo‘lgan keng qamrovli jarayonlarni o‘z ichiga oladi [2]. Ilmiy adabiyotlarda hamda jahon tajribasida saylov tizimining uch asosiy modeli ajratib ko‘rsatiladi: majoritar, proporsional va aralash tizimlar.

Majoritar saylov tizimi eng qadimgi va keng tarqalgan an’anaviy tizimlardan biri bo‘lib, unda okrug bo‘yicha eng ko‘p ovoz to‘plagan muayyan bir nomzod saylangan deb e’tirof etiladi. Ushbu tizimning asosiy afzalligi — o‘ta soddaligi va natijaning tez fursatda aniqlanishidir. Biroq u ayrim hollarda parlamentda faqat yirik siyosiy kuchlarning ustunligini ta’minlab, kichik partiyalar ovozini chetda qoldirishi sababli tanqid qilinadi.

Proporsional saylov tizimi esa siyosiy partiyalar o‘rtasida mandatlar (o‘rinlar)ni ularning saylovda olgan ovozlari ulushiga mutanosib ravishda taqsimlashga asoslanadi [3]. Mazkur tizim jamiyatda siyosiy plyuralizmni rivojlantirishga xizmat qiladi hamda turli ijtimoiy guruhlarning qonun chiqaruvchi organdagi vakilligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, bu tizim parlamentda haddan tashqari ko‘p partiyaviylik va fraksiyaviy tarqoqlikni keltirib chiqarishi natijasida ba’zan hukumat barqarorligiga ma’lum darajada salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Aralash saylov tizimi yuqoridagi ikki tizimning ilg‘or va ijobiy elementlarini o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lib, bugungi kunda ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar amaliyotida keng qo‘llanilmoqda. Ushbu model xalq vakilligi darajasi hamda ijro etuvchi hokimiyat barqarorligi o‘rtasida oqilona konstitutsiyaviy muvozanatni ta’minlashga qaratilgan.

Saylov huquqi konstitutsiyaviy huquq sohasining eng muhim institutlaridan biri bo‘lib, fuqarolarning davlat hokimiyati organlarini saylash va saylanish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan

ijtimoiy munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga soladi. U demokratik jamiyatda fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini amalga oshirishining bosh vositasidir. Milliy huquqiy tizimda ushbu munosabatlarning kodeks darajasida birlashtirilishi saylov qonunchiligining tizimliligini ta'minlashda tub burilish yasadi [4].

Saylov huquqi an'anaviy ravishda faol va passiv saylov huquqlariga ajratiladi:

- **Faol saylov huquqi** — fuqarolarning saylovlarda qatnashib, o'zlari xohlagan nomzod yoki partiyaga erkin ovoz berish huquqini ifodalaydi.
- **Passiv saylov huquqi** — qonunda belgilangan yosh va senz talablariga mos keluvchi fuqarolarning vakillik organlariga nomzod sifatida saylanish imkoniyatini anglatadi.

Saylov huquqining umume'tirof etilgan xalqaro prinsiplari — umumiylik, tenglik, to'g'ridan-to'g'rilik va yashirin ovoz berishdan iborat [5]. Ushbu prinsiplarga og'ishmay amal qilinishi har qanday davlatda saylovlarning chinakam erkin, shaffof va adolatli o'tishini kafolatlaydi. Ayniqsa, yashirin ovoz berish prinsipi saylovchilarning hech qanday tashqi bosim yoki ma'muriy aralashuvlarsiz, mustaqil ravishda o'z irodasini ifodalashini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Saylov tizimi demokratik jamiyatning moddiy asosi va tayanchi sifatida davlat hokimiyatining xalq oldidagi mas'uliyatini hamda qonuniy legitimligini ta'minlaydi. Saylovlar orqali fuqarolar o'z vakillarini saylaydi va davlat boshqaruvida bevosita hamda bilvosita ishtirok etadi. Bu esa mamlakatda ijtimoiy muvozanatni va siyosiy tizimning barqaror ishlashini kafolatlaydi.

Shu bilan birga, zamonaviy dunyoda saylov tizimlari o'ziga xos transformatsion muammolarga ham duch kelmoqda. Global muammolardan biri sifatida saylov faolligining pasayishi (absenteizm) hamda fuqarolarning ayrim qatlamlarida huquqiy ong va siyosiy-savodxonlik darajasining yetarli emasligini keltirish mumkin. Bu holat saylov natijalarining jamiyatdagi real ijtimoiy kayfiyatni to'liq aks ettirmasligiga sabab bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, zamonaviy saylov jarayonlarida axborot texnologiyalari va raqamli resurslardan foydalanish, saylovchilarni axborot bilan xolis ta'minlash hamda elektron ovoz berish tizimlarining kiberxavfsizligini kafolatlash kabi yangi vazifalar ham yuzaga kelmoqda [6]. Shu sababli, saylov qonunchiligi va amaliyotini davr talablariga mos ravishda muttasil ravishda takomillashtirib borish lozim.

Xulosa qilib aytganda, saylov tizimi va saylov huquqi demokratik huquqiy davlatning eng asosiy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Aynan ular orqali xalq hokimiyatchiligi real hayotga ko'chadi va davlat boshqaruvida fuqarolarning konstitutsiyaviy ishtiroki to'liq ta'minlanadi.

Samarali hamda adolatli saylov tizimini barpo etish uchun nafaqat huquqiy normalarni takomillashtirish, balki saylov jarayonlarining ochiqligi va shaffofligini oshirish, fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish hamda zamonaviy raqamli texnologiyalarni xavfsiz tatbiq etish zarur. Faqatgina shunday kompleks yondashuv orqali saylov tizimi jamiyat taraqqiyotiga va inson huquqlari himoyasiga xizmat qiluvchi samarali institut bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston", 2023.
2. Muqimov, Z. (2021). Davlat va huquq tarixi: darslik. – Toshkent: "Adolat".
3. Ismoilov, B. I. (2022). Saylov tizimlari: xalqaro tajriba va milliy amaliyot. Qonun ustuvorligi jurnali, (4), 12-19.
4. O'zbekiston Respublikasining Saylov kodeksi. – Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, www.lex.uz.
5. Xudayqulov, A. A. (2023). Saylov huquqi prinsiplarining konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari. Yuridik fanlar tahlili, (2), 45-52.
6. Tojixonov, A. (2024). Raqamli texnologiyalar asrida saylov jarayonlarining shaffofligini ta'minlash masalalari. Jamiyat va boshqaruv, (1), 88-95